

De omzwervingen van een verzameling

Stempels van Theodoor van Berckel nader bekeken

Bij toeval is iets meer dan de helft van de penningstempels en enkele muntstempels van de bekende medailleur Theodoor Victor van Berckel bewaard gebleven. Dat is niet zo vanzelfsprekend, als men bedenkt dat Van Berckel tijdens de woelige revolutiejaren aan het einde van de achttiende eeuw voortdurend met zijn bezittingen onderweg was in West- en Centraal-Europa.¹

Uiteindelijk kwam een deel van de stempels terecht in Wenen en bleef daar tot na de Eerste Wereldoorlog. In het kader van de herstelbetalingen werden de Oostenrijkers in 1919 in het verdrag van Saint-Germain-en-Laye verplicht de stempels van Van Berckel aan de Belgische Staat terug te geven.² De Oostenrijkse mijnbouwingenieur en numismaat Karl Ritter vor Ernst had vijftien jaar eerder uitgezocht welke stempels het betrof. Het waren allemaal stempels die direct betrekking hadden op de heerschappij over de Oostenrijkse Nederlanden.³ Andere stempels die Van Berckel had gemaakt, bevonden zich in 1919 al niet meer in Wenen.

Naslagen op bestelling

Tientallen stempels die Van Berckel voor zijn indiensttreding bij de Brusselse Munt als zelfstandig medailleur in Rotterdam had vervaardigd of die hij tijdens zijn functie als graveur-generaal van de Oostenrijkse Nederlanden als particulier was blijven maken, had hij al op zeker moment meegebracht naar zijn geboorteplaats 's-Hertogenbosch. Via vererving kwamen die stempels terecht bij een verre achterneef, A.J.M. van den Bogaerd. Deze vond het op zeker moment een goed idee ze beschikbaar te stellen om er voor verzamelaars naslagen

op te maken.⁴ Voor dit doel verkocht hij de hele collectie rond 1862 aan de Brusselse Munt en vanaf dat moment zijn hiermee inderdaad naslagen van het werk van Van Berckel gemaakt.

Waarschijnlijk zijn er vóór 1919 ook met de 'Weense' stempels naslagen geproduceerd. Tot heden verschijnen hiervan regelmatig tinnen en af en toe koperen penningen op Oostenrijkse muntveilingen. Na 1919 waren alle stempels in Brussel en konden verzamelaars tot halverwege de twintigste eeuw naslagen bestellen. Tegenwoordig vinden we het niet meer zo vanzelfsprekend historische stempels te gebruiken voor moderne naslagen, hoewel het nog steeds voorkomt. Gelukkig gebeurt dat nog zelden op de kwetsbare originele stempels. Immers zijn er op die manier in het verleden veel stempels onherstelbaar beschadigd. De naslagen uit de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw zijn over het algemeen goed als zodanig te herkennen. Ze onderscheiden zich door een voor de achttiende eeuw

LEILENNAERTS

Werkstempel voor de penning van de Universiteit van Leiden (1775).

ongebruikelijke afwerking, kunstmatig patina en het gebruik van tin of lood. Veel stempels zijn bovendien in slechte staat; ze vertonen breuken, verzakkingen, putjes en grove corrosievlekken. Deze onvolkomenheden keren uiteraard in de naslagen terug. Daarnaast gebruikten chef-graveurs aan de Belgische Munt, met name Leopold Wiener, regelmatig moederstempels van hun befaamde voorganger. Met enkele veranderingen aan het ontwerp en een nieuwe legende, ontstond zo een nieuwe penning.

Het onderzoek naar de stempels

In 2007 en 2009 heb ik een aantal bezoeken gebracht aan de Koninklijke Munt in Brussel om de stempels te bestuderen. Het is tegenwoordig niet mogelijk de volledige oorspronkelijke stempelverzameling van Van Berckel te zien. Dat heeft verschillende redenen. Op 14 augustus 1910 brandde een paviljoen van de Wereldtentoonstelling in Brussel af, waarbij enkele tentoongestelde stempels verloren gingen.⁵ Een andere reden is dat een klein deel van de stempels al sinds enkele decennia veilig in houten kratten geborgen zit, ergens diep in de kluizen van de Belgische Munt. Zo veilig dat ze niet raadpleegbaar zijn. Gelukkig bestaan er uitgebreide inventarissen van de stempels. In 1841 gaf de

Belgische regering opdracht alle stempels van de Munt te laten inventariseren. De latere rijksarchivaris Charles Piot werd hiermee belast en hij bracht in 1861 een catalogus uit waarvan in 1880 een tweede druk verscheen.⁶ Rond 1904 publiceerde Karl von Ernst de eerder genoemde lijst met stempels die op dat moment nog in Wenen waren. De bekende numismaat Alphons de Witte kwam in 1912 met zijn catalogus van alle stempels van de Belgische Munt.⁷ De laatste herziening van de eerdere catalogi zagen in 1977 en 1985 het licht.⁸ Dit keer in de vorm van twee delen waarin het zogenoemde niet-monetair slaggereedschap (dus alle stempels met uitzondering van muntstempels) tot 1880 was opgenomen. Ondanks het feit dat een deel van de stempelcollectie ontoegankelijk is, heeft de Belgische Munt zijn zaakjes volgens mij beter op orde dan de Koninklijke Nederlandse Munt. Van de stempels in Utrecht zijn niet zulke mooie complete inventarislijsten voor onderzoek beschikbaar.

Onvoltooide stempels

De gewone naslagen van bekende medailles uit het oeuvre van Van Berckel zijn als studiemateriaal niet zo interessant, zeker als er eigentijdse exemplaren beschikbaar zijn. Veel interessanter is de stempelverzameling zelf. Die bestaat immers niet uitsluitend uit matrijzen, maar ook uit opwaartse stempels (patrijzen), voorstudies en onvoltooide stempels.

Een bijzondere categorie vormen de onvoltooid gebleven stempels. Bij uitstek zijn deze stempels het waard om bestudeerd te worden omdat het 'werk in uitvoering' is. Ze verraden veel over de manier waarop de medailleur zijn burijnen, beitels en ponsen hanteerde. Maar ook qua onderwerp zijn ze belangwekkend. Een mooi voorbeeld is een voorstudie voor een nieuwe kroondaalder die Van Berckel tijdens de regering van

*Onvoltooide
proefmatrijs voor een
nieuwe kroondaalder*

Jozef II maakte. Waarom het project vroegtijdig tot een eind kwam, is onbekend.

Sommige stempels zien er kant en klaar uit en toch is er geen enkele afslag van bekend. Aan de vooravond van de Brabantse Omwenteling van 1790 was Van Berckel bijvoorbeeld bezig aan een aantal incompleet gebleven medaillestempels met de beeldenaar van keizer Jozef II. Een van deze stempels, waarvan uitsluitend tinnen en loden afslagen bestaan, behoort naar mijn mening tot het meest indrukwekkende dat Van Berckel heeft gemaakt en toch hebben weinig verzamelaars deze schitterende buste van de keizer ooit onder ogen gehad.

Piot en de andere catalogussamenstellers hadden bij onvoltooides stempels vaak het probleem van de toeschrijving aan een stempelsnijder. En als al bekend was dat Van Berckel de maker was, kon men het onderwerp van de beeldenaar niet altijd duiden. Een voorbeeld hiervan is de stempelkoppeling die Piot veronderstelde van twee qua formaat vrijwel gelijke stempels. Ook de penningrand en de afsnede komen overeen en daardoor leken beide stempels op het eerste gezicht bij elkaar te horen. Piot gaf ze daarom in zijn stempelcatalogus de opeenvolgende nummers 1678 en 1679.⁹ Verzamelaars bestelden hier vervolgens een aantal bronzen, tinnen en een enkele zilveren exemplaar van. Een naslag is misschien niet eens het goede woord omdat de stempels waarschijnlijk niet eerder waren gebruikt. De voorzijde vertoont een tafereel dat vrij gemakkelijk in verband te brengen is met de Brabantse Omwenteling. Dat beide stempels niet af zijn blijkt bijvoorbeeld uit het ontbreken van tekst. De voorzijde heeft helemaal geen tekst en de keerzijde mist de tekst in de afsnede. Een grappig detail is dat de leeuw geen staart heeft. Op de keerzijde zien we een tombe met een treurende Minerva en dat roept meteen de vraag op wie er dan

Loodafslag van een onvoltooides portretstempel van keizer Jozef II

te betreuren valt. Alphons de Witte stelde zich die vraag ook en constateerde in zijn publicatie van het oeuvre van Van Berckel dat Piot er naast zat met zijn stempelkoppeling.¹⁰

De Witte twijfelde niet aan het thema van de Brabantse leeuw en dateerde die stempel rond 1790. Maar hij ontdekte ook dat de grafombe weinig met de Brabantse Omwenteling te maken had. De legende *REI PUBLICAE IMPENDIT VITAM* (vrij vertaald: hij heeft het leven opgeofferd voor de Staat) in combinatie met allerlei voorwerpen die de kunsten, wetenschappen, maar ook de krijgsmacht symboliseren, verwijst volgens De Witte naar de dood van een belangrijke persoon, vorst of hoge militair. Bovendien stelde De Witte vast dat zich bij de militaire trofeeën een standaard met een halve maan bevindt die op een overwinning op de Turken duidt. Toch ontging het De Witte dat er op het grafmonument een vaas staat met daarop een Habsburgse keizerskroon. Naar mijn mening blijven er dan maar twee personen over waar deze kant van de penning aan kan zijn opgedragen. Oostenrijk raakte vanaf februari 1788 betrokken bij een oorlog tegen de Turken. Daardoor had Jozef II zijn handen niet vrij om effectief te interveniëren toen de Oostenrijkse Nederlanden zich onafhankelijk dreigden te verklaren. In 1789 moest hij met lede ogen aanzien hoe de

Belgen zijn heerschappij verwierpen en hoe hun vrijheidsstrijd een nagel aan zijn doodskist werd. Op 20 januari 1790, nog tijdens de Brabantse Omwenteling, overleed hij. 'Reipublicae impendit vitam' zou op zijn zerk zeker niet misstaan hebben en toch denk ik niet dat Van Berckel Jozef II in gedachten had toen hij aan de stempel werkte. Van Jozef zijn geen overwinningen op de Turken bekend en de oorlog was nog aan de gang toen hij stierf. Dus geen Ottomaanse trofee bij zijn tombe. En wie had Van Berckel de opdracht moeten geven voor zo'n penning? Zijn nieuwe werkgever, de regering van de Verenigde Nederlandse Staten, was blij dat ze van de gehate keizer af was en een opdracht voor eigen rekening lijkt me onwaarschijnlijk. Na de dood van Jozef II nam de geschiedenis een bijzondere wending. De Verenigde Nederlandse Staten gingen na een jaar aan ruzies ten onder en Peter Leopold, de broer van de keizer, werd de nieuwe heerser. Lang duurde zijn regering niet, want 1 maart 1792 overleed hij geheel onverwacht. In zijn korte regeerperiode sloot Leopold II een verdrag met het Ottomaanse rijk en daarmee kwam een einde aan de laatste oorlog tussen de Turken en de Oostenrijkers. Turkse trofeeën dus, niet op de vijand veroverd maar door vrede verworven. En daarom zegt mijn gevoel dat dit grafmonument aan keizer Leopold II werd opgedragen, waarmee de stempel rond 1792 te dateren is. ■

NOTEN

1. VON ERNST 1895.
2. Staatsvertrag von Saint-Germain-en-Laye von 10. September 1919, VIII. Teil. Wiedergutmachungen, Abschnitt II. Besondere Bestimmungen, Anlage II – IIc.
3. VON ERNST 1904.
4. Provinciale Noordbrabantsche 's-Hertogenbosse Courant, 24 maart 1859.
5. DE WITTE 1912, 62, nr. 497.
6. PIOT 1861.
7. DE WITTE 1912, 62, nr. 497.
8. LALLEMAND, 1977.
9. PIOT 1880, 196.
10. DE WITTE 1909, 151 en 182.

LITERATUUR

- K. VON ERNST, *Les dernières quinze années de Théodore van Berckel* (Brussel, 1895).
- K. VON ERNST, *Les Matrices et poinçons gravés par Théodore van Berckel conservés à la Monnaie de Vienne* (Brussel, 1904).
- J. LALLEMAND / J. LIPPENS / M. THIRION / A. VAN KEYMEULEN, *Catalogus van de Patrijzen & Matrijzen van het Museum van het Muntbof* (Brussel, 1977).
- CH. PIOT, *Catalogue du dépôt des coins, poinçons et matrices de monnaies, médailles, jetons, sceaux, cachets et timbres appartenant à l'état, dressé en exécution de l'arrêté royal du 18 décembre 1841* (Brussel, 1861).
- CH. PIOT, *Catalogue des coins, poinçons et matrices de monnaies, médailles, jetons, sceaux, cachets et timbres (etc.) 2me édition* (Leuven, 1880).
- ALPH. DE WITTE, *Le graveur Théodore-Victor van Berckel – Essai d'un catalogue de son œuvre* (Leuven, 1909).
- ALPH. DE WITTE, *Catalogue des poinçons et matrices du Musée de l'Hotel des Monnaies de Bruxelles* (Brussel, 1912).